

Trauma, apmaudas ir Graikijos politika: Nicolas Demertzis apie emocijų tyrimų svarbą politikos moksluose

Pijus Domantas Petrošius

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas
El. paštas: domantas.petrosius@tspmi.vu.lt

Demertzis, Nicolas. *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Ressentiment*. New York: Routledge, 2020.

Emocijos įvairiose politinio gyvenimo srityse atlieka svarbų vaidmenį, apie kurį dažnai net nesusimąstome¹. Rinkimų kampanijų metu politiniai lyderiai savo rinkėjus bando atvesti prie balsadėžių sukeldami jiems nerimo ar baimės emocijas². Pykčio emocija socialinių judėjimų kontekste įgauna mobilizacinį efektą³. O karinių konfliktų

¹ Tamama M. Shah, „Emotions in Politics: A Review of Contemporary Perspectives and Trends“, *International Political Science Abstracts* 74, nr. 1 (2024): 2, <https://doi.org/10.1177/00208345241232769>.

² Catarina Kinnvall, „Ontological Insecurities and Postcolonial Imaginaries: The Emotional Appeal of Populism“, *Humanity & Society* 42, nr. 4 (2018): 523–543, <https://doi.org/10.1177/0160597618802646>.

³ Olena Nikolayenko, „‘I am tired of being afraid’: Emotions and Protest Participation in Belarus“, *International Sociology* 37, nr. 1 (2022): 78–96, <https://doi.org/10.1177/02685809211023051>.

dinamikoje pasireiškiančios pykčio ir baimės emocijos neretai perauga į grupiniu pagrindu susiformuojančią neapykantą, trukdančią artėti link konfliktuojančių pusių susitaikymo⁴. Tai tik keletas iliustratyvių pavyzdžių, kaip socialinių mokslų disciplinoje emocijų ir politikos sąveika tampa vis dažnesniu analizių objektu. Didėjantis tyrėjų susidomėjimas šia sritimi akademikus skatina vaizdingai kalbėti apie „emocijų posūkį“ literatūroje⁵. Tačiau skeptikai galėtų klausti: socialinis pasaulis ir taip sudėtingas, ar neapsunkiname savo gebėjimo jame orientuotis į politikos mokslų discipliną įtraukdami mąstymą apie emocijas?

Atsakymą šiems skeptikams pateikia Nicolas Demertzis 2020 m. išleistoje knygoje *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Ressentiment*. Knygoje N. Demertzis konstruoja ambicingą argumentą, kad emocijų ir politinių procesų sąveikos reikia nebijoti tyrinėti. Į šios dinamikos analizę galima pažvelgti dar sistemiškiau pradėdant kalbėti apie emocijų politinės sociologijos įtvirtinimą kaip atskirą emocijų sociologijos sritį. Plačiaja prasme emocijų sociologija pabrėžia, jog tiek individualiai, tiek kolektyviai žmonių patiriamos emocijos yra formuojamos kultūrinės aplinkos, kurioje jie yra⁶. Savo ruožtu N. Demertzis, dėdamas akcentą ant emocijų politinės sociologijos, siūlo žengti toliau nagrinėjant emocijų ir visuomenėje egzistuojančių politinių ir socialinių normų sąveiką, kuri, autoriaus įsitikinimu, stipriai lemia politinius bendruomenės procesus, tokius kaip politinės kultūros sandara bei išteklių pasiskirstymas visuomenėje⁷.

Tai knygoje atliekama paliečiant dvi daug aprėpiančias temas – traumą ir apmaudą (angl. *ressentiment*). Pasak knygos autoriaus,

⁴ Eran Halperin, „Group-based Hatred in Intractable Conflict in Israel“, *Journal of Conflict Resolution* 52, nr. 5 (2008): 713–736, <https://doi.org/10.1177/0022002708314665>.

⁵ David Lemmings ir Ann Brooks, „The Emotional Turn in the Humanities and Social Sciences“, in *Emotions and Social Change: Historical and Sociological Perspectives*, sud. David Lemmings ir Ann Brooks (New York: Routledge, 2004), 3–18.

⁶ Nicolas Demertzis, *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Ressentiment* (New York: Routledge, 2020), 5.

⁷ *Ibid.*, 22.

abi temos atspindi fundamentalias žmogiškąsias patirtis vėlyvojoje modernybėje. Trauma suvokiama kaip esminis kultūrinis-politinis fenomenas, galintis sukelti tiek neigiamas, tiek teigiamas emocijas. Analogiškai apmaudas, N. Demertziso manymu, yra esminė tiek individualiu, tiek kolektyviniu lygmeniu pasireiškianti politinė emocija, susijusi su traumomis ir nesaugumu⁸.

Iš pirmo žvilgsnio toks temų derinys gali kiek sugluminti. Apmaudas aiškiai yra individo arba kolektyvo lygmeniu pasireiškianti emocija. O trauma gali apimti įvairių emocijų derinius – apmaudą, baimę, gėdą, kaltę ir daugelį kitų emocijų. Vis dėlto būtent kolektyvinės traumos apimami skirtingi emociniai potyriai ir domina N. Demertzisą. Kruopščiai žvelgti į šį reiškinį autorių motyvuoja jo asmeninė patirtis. N. Demertziso tėvas dalyvavo Graikijos pilietiniame kare. Galima sakyti, kolektyvinės traumos fenomenas kuo ryškiausiai matėsi jau autoriaus vaikystėje. Tai liudija ir pats autorius knygoje rašydamas apie savo tėvą: „Mano tėvo dvasinė būseną atspindėjo visos kartos mentalitetą – tai pilietinio karo karta, kurios patirtys ir prisiminimai pasmerkė juos gėdai, baimei ir tylai.“⁹ Savotiškai nestebina, kad tokia asmeniškame santykiuje rašydamas knyga, N. Demertzis gimtinei – Graikijai – skiria itin daug dėmesio. Pabrėžiama, kad Graikijos populistinės ir nacionalistinės politikos dinamika suteikia gerą analitinį žiūros tašką apžvelgti politikos ir emocijų sąveiką bei gilintis į traumas ir apmaudo koncepcijas.

Knyga susideda iš aštuonių skyrių. Pirmajame skyriuje apibrėžiami teoriniai ir metodologiniai ramsčiai, kuriais remiantis N. Demertzis siūlo mąstyti apie emocijų politinę sociologiją kaip prasmingą tyrimų sritį emocijų sociologijos lauke. Šis skyrius pasižymi itin didele nagrinėjamos literatūros gausa. Apžvelgiami sociologijos klasikų tyrimai pradedant nuo Karlo Marxo, Roberto Michelso, Georgo Simmelio ar Anthony Giddenso darbų ir baigiant emocijų sociologijos viena svarbiausių autorių Arlie Russell Hoschild. Didelė literatūros gausa leidžia N. Demertzisui aiškiai įkontekstinti poreikį

⁸ Ibid., xii.

⁹ Ibid., 46.

tyrinėti emocijas. O autoriaus pagrindinė mintis gana aiškiai pasimato jo polemikoje su politine emocijų psichologija. Priešpriešindamas politinę emocijų sociologiją šiai disciplinai N. Demertzis konstatuoja, kad jo siūloma prieiga nesidomi individualiu žmogaus lygmeniu pasireiškiančiomis emocijomis, kaip tai daro grynai psichologinius metodus pasitelkiantys tyrėjai. Priešingai, norima gilintis į istorinius, kultūrinius ir sociopsichologinius procesus, dėmesį skiriant kolektyviniu lygmeniu pasireiškiančioms ir politiniams procesams poveikį darančioms jausmų taisyklėms ar emocijoms režimams¹⁰. Greta to N. Demertzis drąsiai tvirtina, jog bet kokia emocija gali įgyti politinį pobūdį, jei ji yra susijusi su politiniu antagonizmu ar politinės bendruomenės praktikomis. Taip autoriaus apibrėžiamos politinės emocijos skatina jį raginti tyrėjus naudoti „vidutinio lygio teorijas“ ir pluralistinių požiūrį į analizės metodus.

Nors skaitant skyrių jaučiamas teorinis gylis ir N. Demertziso nagrinėjamo tyrimų lauko išmanymas, norėtuši, kad metodologinis emocijų politinės sociologijos ramstis būtų labiau išplėtotas. Konceptualizuodamas šį ramstį N. Demertzis tiesiog apsiriboja įvardydamas metodus, kurie esą turėtų leisti visapusiškai tyrinėti politines emocijas. Skyriuje dėmesys teikiamas giluminiais interviu, sutelktinėms (*fokusuotoms*) grupėms, etnografijai ar diskurso analizės įrankiams¹¹. Tačiau nė vienas iš šių metodų nėra aiškiai apibrėžiamas, o jų teikiama nauda knygoje nėra aiškiai plėtojama nei šiame, nei kituose skyriuose. Iš vienos pusės, būtų galima sakyti, kad N. Demertziso knygos tikslas yra labiau orientuotas į diskusijų apie politinę emocijų sociologiją inicijavimą. Todėl prioritetas labiau teikiamas teoriniam dėmeniui, o ne diskutavimui apie politinių emocijų tyrimuose taikytinus metodus. Iš kitos pusės, metodologinio dėmens ryškesnis išplėtojimas knygoje būtų leidęs autoriui dar stipriau argumentuoti emocijų politinės sociologijos išskirtinumą ir naudingumą.

Tolesni keturi skyriai skirti plėtoti traumos temą. Antrajame skyriuje N. Demertzis įveda traumos koncepciją. Skyrius skirtas apžvelg-

¹⁰ Ibid., 10–11.

¹¹ Ibid., 21–22.

ti aktualią akademinę literatūrą, kartu išryškinant kultūrinės traumos sąvoką. Kultūrinę traumą N. Demertzis konceptualizuoja teigdamas, kad bet koks šoką sukėlęs socialinis įvykis – pilietinis karas, masinis smurtas ar genocidas – gali tapti trauminiu, jeigu konkrečios bendruomenės diskurse jis apibrėžiamas kaip „trauma“ ir pradeda tokiu laikyti bendruomenės. N. Demertzis atkreipia dėmesį, kad taip suvokiamas kultūrinės traumos procesas neišvengiamai apima „kovą“ politinės bendruomenės elitui ir kitoms interesų grupėms rungtintis dėl to, kaip politinio gyvenimo įvykiai turėtų būti suprantami oficialioje ir neoficialioje bendruomenės kolektyvinėje atmintyje¹². Kaip galima matyti, kultūrinės traumos koncepcija neatsiejama nuo kolektyvinės atminties, emocijų ir tapatybės. Kitaip tariant, konkreti kultūrinė trauma, įsirežusi bendruomenės atmintyje, gali kelti neigiamas emocijas, tokias kaip nerimas, baimė, gėda, pažeminimas, pyktis, pasišlykštėjimas ir kaltė. Atitinkamai jaučiamos emocijos, susijusios su konkrečiais bendruomenės atminties epizodais, gali tapti tapatybę apibrėžiančiu reiškiniu, formuojančiu žmonių požiūrį į socialinio gyvenimo reiškinius ar net galinčiu sutelkti arba išardyti politinę bendruomenę¹³.

Šią dinamiką N. Demertzis sumaniai atskleidžia trečiajame knygos skyriuje gilindamasis į 1946–1949 m. vykusį Graikijos pilietinį karą. Atliekant atvejo analizę bandoma pateikti kuo visapusiškesnį vaizdinį – Graikijos pilietinis karas nagrinėjamas pasitelkiant istorinių, sociologinių ir etnografinių tyrimų rezultatus. Be to, naudojami atlikti interviu su pilietiniame kare dalyvavusiais graikais. Visa tai daroma stengiantis nuodugniai gilintis į graikų visuomenės kolektyvinės traumos patirtis. Įdomiausia skyriaus vieta kyla iš N. Demertzio atskleidžiamo paradokso. Kariavusieji komunistų pusėje, nors ir buvo pralaimėję, ilgainiui ėmė save identifikuoti aukomis, suteikdami sau moralinės viršenybės kategorijas, save prisimindami kaip Graikijos politinio režimo tildomus ir savo tėvynę okupacijos

¹² Ibid., 32.

¹³ Ibid., 38.

laikotarpiu gynusius kankinius¹⁴. Toks buvusių komunistų diskursas neigiamai veikė pilietinio karo nugalėtojų kolektyvinę atmintį. Nors dešinėsios Graikijos politinio spektro jėgos sistemingai stengėsi pamiršti šį istorijos epizodą, ilgainiui nugalėtojai pradėjo jaustis praradę moralinę viršenybę, kurią perėmė buvę komunistai¹⁵. Atitinkamai tai davė pagrindą rasti gėdos, nusivylimo ir pykčio emocijoms nugalėtojų pusėje ir kartu kūrė skirtis graikų visuomenėje.

Ketvirtajame skyriuje N. Demertzis atkreipia dėmesį į tai, kaip medijos gali institucionalizuoti tam tikrus kultūrinės traumos suvokimus. Kitaip tariant, ankstesniame skyriuje minėtos gėdos, nusivylimo ir pykčio emocijos įsitvirtina kolektyvinėje atmintyje, nes pasitelkus medijas yra atkartojamas diskursas, kuriame įvardijamos aukos ir atsakingieji už sukeltas traumines patirtis. Kaip galima numanyti, skyrius persmelktas postmodernistinės argumentacijos. Skiriamas daug dėmesio vizualumui, pabrėžiant, kad specifinis naujienų atvaizdavimas žmonėms gali sukelti emocinius atsakus. Pavyzdžiui, tam tikri medijose atvaizduojami vaizdiniai gali skatinti piliečius užsiimti labdara ar raginti vyriausybės ištraukti į konfliktą padedant silpnesnįjį pusei. Taip medijose pateikiamas diskursas gali formuoti moralinius atsakus į kolektyvinę traumą – keršto norą, teisingumo reikalavimą, atleidimą ar atsisakymą atleisti¹⁶.

Būtent šiuos atsakus N. Demertzis apžvelgia penktajame skyriuje, kuriame nagrinėja traumos ir atleidimo politikos sąveiką. Šiame skyriuje autorius išryškina atleidimo koncepciją, leidžiančią įveikti keršto norą, kylantį iš kultūrinės traumos patirčių. Pasak N. Demertziso, atleidžiant galima įveikti apmaudo, savęs gailėjimo, pykčio ir neapykantos emocijas¹⁷. Nepaisant to, šiek tiek glumina, kad atsiprašymo koncepcija pagrindžiama naudojant autorių įžvalgas, išskirtinai besigilinančias į individo lygmenį. N. Demertzis tokį pasirinkimą motyvuoja teigdamas, jog vieši politikų atsiprašymai už bendruomenei

¹⁴ Ibid., 62.

¹⁵ Ibid., 62–63.

¹⁶ Ibid., 72–88.

¹⁷ Ibid., 90–91.

kolektyvines traumas sukėlusius veiksmus yra labiau retorika. Kartu autorius mano, kad tokie nenuoširdūs pseudoatsiprašymai nepakeičia neigiamų bendruomenės jausmų, o tik dar labiau užaštrina neteisybės jausmą¹⁸. Kita vertus, po Antrojo pasaulinio karo Vokietijos ir Japonijos politinių lyderių pareikštus viešus atsiprašymus, kuriais prisiimta atsakomybė už karo metais vykdytus nusikaltimus, sunkiai būtų galima traktuoti kaip nenuoširdžius. Greičiau atrodo, kad atsiprašydami už praeities klaidas Japonijos ir Vokietijos politiniai lyderiai bandė formuoti naujas tapatybės formas tiek tarptautinėje, tiek vidaus politikoje atsiribodami nuo imperialistinės ir šovinistinės praeities¹⁹.

Šeštas, septintas ir aštuntas skyriai yra skirti kitai knygos temai – apmaudui. Šeštajame skyriuje analizuojama apmaudo emocija, kuri, N. Demertziso manymu, tiesiogiai yra susijusi su kultūrinės traumos patirtimis. Pasak autoriaus, apmaudas kyla iš laiko dimensijoje jaučiamo jausmo apie žmogui padarytas dideles nuoskaudas²⁰. Pristatydamas sąvoką autorius sau būdingu stiliumi remiasi aibe šią emociją nagrinėjančių istorinių, sociologinių ar psichoanalitinių tyrimų. Gilinimuisi į apmaudo emociją net suteikiamas filosofinis pagrindas, atsispiriant nuo Fyodoro Dostoyevsky'io, Friedricho Nietzsche'ės, Maxo Schelerio ar Jeano Baudrillard'o samprotavimų. Teigiama, kad apmaudas kyla iš įsisąmonintos bejėgystės, socialinio lyginimosi ir neteisybės jausmo²¹.

Septintajame skyriuje apmaudo emociją N. Demertzis nagrinėja gilindamasis į graikų populizmo fenomeną. Apžvelgdamas svarbiausius populizmo literatūros autorius, N. Demertzis konstatuoja, kad populizmo fenomenas su savimi nešasi emocinį krūvį. Viena

¹⁸ Ibid., 98.

¹⁹ Karl Gustafsson, „Temporal Othering, De-securitisation and Apologies: Understanding Japanese Security Policy Change“, *Journal of International Relations and Development* 23 (2020): 511–534, <https://doi.org/10.1057/s41268-018-00168-y>; Christopher Daase et al. (sud.), *Apology and Reconciliation in International Relations: The Importance of Being Sorry* (Routledge: New York, 2016).

²⁰ Demertzis, *The Political Sociology of Emotions*, 132.

²¹ Ibid., 144–145.

vertus, populizmas neatsiejamas nuo apmaudo emocijos. Kita vertus, populistiniai lyderiai kartu savo retorika gali sukelti žmonių meilės ir prisirišimo emocijas. Pasak N. Demertziso, tokią dinamišką nulemia visuomenės politinis-kultūrinis kontekstas. Autoriaus įsitikinimu, būtent šis kontekstas apibrėžia, kokios emocijos, kada ir kur bus išreiškiamos ir kokiais būdais tai bus daroma²². Nagrinėdamas Graikijos istoriją, N. Demertzis atkreipia dėmesį, kad pilietinio karo pasekmės ir 1967–1974 m. valdžiusios karinės chuntos veiksmai graikų visuomenėje sukūrė kartų traumą. Todėl nepaisant ekonominio augimo ir gerėjančio gyvenimo, dalis graikų visuomenės vis tiek save suvokė kaip marginalizuotas aukas ir nesijautė savi savo pačių šalyje²³. Tai graikų visuomenėje formavo apmaudo emociją, kurią praeito amžiaus devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje mobilizavo „graikiškojo populizmo išskirtiniu pavyzdžiu“ įvardijamas Andreas Papandreou. Nepaisant to, skaitant šį skyrių norėtusi, kad graikų populizmo apraiškas N. Demertzis būtų tyrinėjęs labiau struktūriškai, kaip įprasta populizmo fenomeną nagrinėjančiuose tyrimuose²⁴. Atliekamoje analizėje buvo galima pasigesti ryškiau atspindėto graikų populistų atliekamo dichotomijos tarp elitų ir žmonių kūrimo. Taip pat nebuvo parodyta, kaip A. Papandreou formavo homogeniškų vadinamųjų „tikrųjų žmonių“, kuriems jis atstovauja, kategoriją. Taip būtų ryškiau atskleista, kokį vaidmenį šiuose procesuose vaidina apmaudo emocija.

Aštuntajame skyriuje N. Demertzis gilinasi į nacionalinės valstybės emocionalumą. Kreipiamas dėmesys į emocijas ir jų santykį su nacionaline tapatybe ir valstybės formavimo procesais. Nagrinėdamas nacionalizmo teorijas nuo XIX a. iki nūdienos, N. Demertzis pabrėžia, kad daugelis akademikų atkreipia dėmesį į emocijų sąsają su nacionalizmo reiškiniu. Tačiau jų darbuose emocinis aspektas nėra plėtojamas. Tiesiog apsiribojama plačia ir aiškiai neapibrėžta

²² Ibid., 154.

²³ Ibid., 162–163.

²⁴ Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016).

„nacionalinio jausmo“ sąvoka²⁵. Priešingai, N. Demertzis tikina, kad nacionalizmas kaip fenomenas negali būti atsietas nuo modernybės kultūrinio-istorinio konteksto, o pati nacionalistinė ideologija formuoja jausmų struktūras ir taisykles, kurios įtvirtinamos konkrečioje politinėje bendruomenėje²⁶. Parodyti sistemiškesnio požiūrio į emocijas naudą nacionalizmo tyrimuose autorius siekia į graikų nacionalizmą pažvelgdamas per apmaudo emociją. Skyriuje konstatuojama, kad XIX a. nepriklausomybę išsikovojusį Graikiją susidūrė su tapatybine dilema. Dėl bizantiškosios tradicijos tšos ir osmaniškosios praeities valstybės santykiuose su Vakarais atsirado civilizacinis atstumas, kuris sudarė sąlygas rasti apmaudui Graikijoje²⁷. Valstybei modernizuojantis ir įsiliejant į tarptautinę sistemą, apmaudo emocija dar labiau stiprėjo Graikijai atsiliekant nuo pažengusiųjų kapitalistinių valstybių. N. Demertziso teigimu, graikų visuomenei, save suvokiančiai kaip „civilizacijos lopšį“, tokia realybė formavo neigiamus jausmus, kurie buvo kompensuojami apmaudo emocijos. Ilgainiui apmaudo emocija tapo narcisistiškos nacionalinės tapatybės dalimi, graikams tapatinantis su „draugų neturinčia tauta“²⁸.

Apibendrinant galima teigti, kad N. Demertzis savo knygoje skeptikams įrodo emocijų tyrimų svarbą politikos moksluose, sumaniai atskleidžiamas, kokiais būdais emocijos veikia politinius procesus. Neabejotinai didžiausias knygos plusas – tarpdiscipliniškumas. Tarpdiscipliniškumas pasireiškia autoriui ryžtantis pasitelkti įžvalgas iš istorijos, sociologijos, psichologijos ar filosofijos disciplinų. Tai leidžia N. Demertzisui įtikinamai suformuluoti kolektyvinės traumos ir apmaudo emocijos koncepcijas ir skatina knygą skaitančiuosius mąstyti apie jų pritaikomumą kitais atvejais. Nors knyga sėkmingai inicijuoja diskusijas apie emocijų tyrimų poreikį politikos moksluose, išlieka noras, kad N. Demertziso pristatomi atvejai, pagrindžiantys kolektyvinę traumą arba apmaudo emociją, būtų buvę labiau

²⁵ Demertzis, *The Political Sociology of Emotions*, 170.

²⁶ *Ibid.*, 177.

²⁷ *Ibid.*, 188–189.

²⁸ *Ibid.*, 193.

pagrįsti empirika. Knygoje dažnu atveju labiau teikiamas prioritetas teoriniam gyliui nei detaliai pasirenkamų atvejų nagrinėjimui. Nepaisant to, N. Demertziso knyga suteikia naujų žiūros į emocijų sąveiką su politiniais procesais taškų ir įkvepia tyrėjus susimąstyti, kokiomis naujomis kryptimis ateityje būtų galima ir toliau plėtoti vadinamąjį „emocijų posūkį“ akademinėje literatūroje.

Literatūra

- Daase, Christopher et al. (sud.). *Apology and Reconciliation in International Relations: The Importance of Being Sorry*. New York: Routledge, 2016.
- Demertzis, Nicolas. *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Resentment*. New York: Routledge, 2020.
- Gustafsson, Karl. „Temporal Othering, De-securitisation and Apologies: Understanding Japanese Security Policy Change“. *Journal of International Relations and Development* 23 (2020): 511–534. <https://doi.org/10.1057/s41268-018-00168-y>.
- Halperin, Eran. „Group-based Hatred in Intractable Conflict in Israel“. *Journal of Conflict Resolution* 52, nr. 5 (2008): 713–736. <https://doi.org/10.1177/0022002708314665>.
- Kinnvall, Catarina. „Ontological Insecurities and Postcolonial Imaginaries: The Emotional Appeal of Populism“. *Humanity & Society* 42, nr. 4 (2018): 523–543. <https://doi.org/10.1177/0160597618802646>.
- Lemmings, David ir Ann Brooks. „The Emotional Turn in the Humanities and Social Sciences“. In *Emotions and Social Change: Historical and Sociological Perspectives*, sud. David Lemmings ir Ann Brooks, 3–18. New York: Routledge, 2004.
- Müller, Jan-Werner. *What is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016.
- Nikolayenko, Olena. „‘I am tired of being afraid’: Emotions and Protest Participation in Belarus“. *International Sociology* 37, nr. 1 (2022): 78–96. <https://doi.org/10.1177/02685809211023051>.
- Shah, Tamama M. „Emotions in Politics: A Review of Contemporary Perspectives and Trends“. *International Political Science Abstracts* 74, nr. 1 (2024): 1–14. <https://doi.org/10.1177/00208345241232769>.